

Блинова, О. Є. Психологічні основи вивчення міграційної готовності [Текст] / О. Є. Блинова // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – Вип.15, част.2. – С. 145-156.

УДК 159.9 : 316.6

Олена Блинова

ББК 88.5

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: 0-(342)59-60-15
факс: 0-(03422)3-15-74
e-mail: inst@pu.in.ua

У статті аналізується поняття «міграційної готовності». Установка людини на зміну регіону проживання розглядається як спосіб подолання кризи ідентичності, що відображає депривацію потреби особистості у самореалізації у своїй країні. Міграційна готовність розуміється як складне інтегральне утворення в єдності когнітивних, емоційних, мотиваційних та поведінкових компонентів.

Ключові слова: міграція, міграційна готовність, ідентичність, криза ідентичності.

The notion of «migrational readiness» is analyzed in the article. The aim of a person to change the region of living is viewed as a means of overcoming the identity crisis, reflecting deprivation of a person's need of self-realization in his own country. Migrational readiness is understood as a complicated integral formation combining cognitive, emotional, motivational and behavioral components.

Key words: migration, migrational readiness, identity, identity crisis.

Соціальні, економічні і політичні зміни останніх років призводять до збільшення міграційної активності мільйонів людей. Поява вимушених і добровільних мігрантів визначила розвиток окремого напрямку соціальної психології – психології міграції. Коло наукових робіт, що пов'язані з вивченням міграційних, адаптаційних процесів, постійно розширюється. Але, поки ще недостатньо робіт, які б містили розгорнутий психологічний аналіз міграційної активності особистості; у всякому разі, предметом широкого психологічного дослідження феноменологія міграції ще не стала.

Найбільша увага приділяється міграційній активності у соціології в межах проблематики соціальної мобільності (В.Б. Євтух, Ж.А. Зайончковська, Т.І. Заславська, О.А. Малиновська, В.І. Переведенцев, О.В. Позняк, Л.Л. Рибаківський т. ін.). Соціологи розрізняють міграційну мобільність і міграцію населення. Міграційна мобільність (рухливість) – це готовність до переміщення, а міграція – це реалізація цієї готовності. Психологічний стан готовності людини до переселення, до переміщення (її установки, наміри) також називають потенційною міграцією [5; 7; 13; 14; 16].

Соціологи вивчають також механізми міграції, до яких відносять умови, що примушують людину емігрувати. Серед цих умов можна виокремити дві групи: виштовхування та притягання. Виштовхування пов'язане із незадовільними або важкими умовами існування людини в її рідній країні. Притягання – це сукупність приваблюючих рис або умов в інших місцях, наприклад, де можна отримати більш високий соціальний статус, більш високу зарплату, або існує політична та економічна стабільність. Вивчаючи природу, характеристики соціальної мобільності, її канали та типологію, дослідники неминуче виходять на міждисциплінарні проблеми: зміна способу життя, нестабільність статусної поведінки, напруга при прийнятті нових соціальних ролей, адаптація людини в нових соціальних умовах, стратегії виживання та ін. Однак психологічний зміст цих проблем залишається не з'ясованим.

Аналізуючи висвітлення в психологічній науковій літературі проблеми зміни способу життя, ми припустили, що системоутворюючим визначальним чинником, який полягає в основі прийняття особистістю рішення щодо зміни місця проживання або працевлаштування є криза ідентичності, як відображення неможливості самореалізуватися у своїй країні [2].

Мета: проаналізувати значення кризи ідентичності у формуванні міграційної готовності особистості.

Ідентичність, починаючи з Е. Еріксона, аналізується як складний інтегративний феномен на трьох рівнях існування та наукового описання людини: 1) індивідному – людина як деяка відносна незмінність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, якій властиве певне минуле і спрямованість у майбутнє; 2) особистісному (персональному) – ідентичність як власна неповторність людини, унікальність життєвого досвіду, що надають можливості для певної totoжності самій собі; 3) соціальному – ідентичність відображає внутрішню узгодженість з соціальними, груповими стандартами, нормами, цінностями, допомагає соціальній категоризації, тобто здійснює розподіл світу на подібних і неподібних до себе – цей аспект і є, власне, соціальною ідентичністю. У працях Е. Еріксона докладно проаналізовано поняття «криза ідентичності», вчений звернув увагу на проблеми дорослих людей, що відчують відсутність суб'єктивного почуття totoжності і безперервності [19].

Розподіл видів ідентичності на такі, що пов'язані з біологічною сутністю людини, з особистісним становленням та з соціальним оточенням особистості належить також І.С. Кону – «людська психіка повинна постійно переробляти і координувати велику кількість інформації. Чим більш відмінним є внутрішнє і зовнішнє, тим різноманітніша інформація, тим гостріше буде її індивідуальне самовідчуття і тим складніший і диференційованіший образ Я». Вчений виокремив психофізіологічну ідентичність – як єдність організму та фізіологічних і психічних процесів; особистісну ідентичність – як єдність цілей, мотивів, життєвих цінностей і життєдіяльності особистості; соціальну ідентичність – як

систему характеристик, завдяки яким особа стає соціальним індивідом, членом спільноти, групи, і передбачає розподіл індивідів за соціальним статусом і засвоєними нормами [10].

Виходячи з того, що ідентичність є результатом внутрішньої самореалізації та зовнішнього контексту, можна вважати загальноновизнаним розгляд ідентичності на особистісному рівні як відображення самототожності та унікальності особистості, та на соціальному рівні – як прояв узгодженості з соціальними нормами та цінностями, тобто ідентичність виявляється як ототожнення з людьми, з соціальною спільнотою, соціальною роллю, соціальною групою, зі своїми потребами і цінностями. Тому традиційним є виокремлення особистісної та соціальної ідентичності, а серед видів соціальної ідентичності, як правило, розглядають рольову (професійну, сімейну, гендерну тощо) та ідентичність, яка стосується належності людини до групи членства або до соціальної категорії (наприклад, етнічна ідентичність)

Процес ідентифікації (тобто набуття ідентичності) особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно, дискомфортне й до того ж у латентному режимі. На думку Л.І. Анциферової, процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях, які провокують виникнення кризи ідентичності [1]. Ф.Ю. Василюк підкреслює, що криза ідентичності проявляється у негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, невизначеності, почутті безпорадності, дезінтеграції [3].

Під кризою ідентичності розуміється періодично повторне протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Дефініцію «криза ідентичності» розуміють як

нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї «самості», реалізованості власної «Я»-концепції [17].

Як правило, у визначенні поняття «криза» підкреслюються наступні моменти [8]:

- неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю;
- конфлікт між сформованою конфігурацією елементів ідентичності і відповідним способом «вписування» себе в оточуючий світ;
- невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища;
- руйнування умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом себе як аутоотожної особистості;
- втрата біографії.

Криза ідентичності співвідноситься та аналізується багатьма дослідниками в єдності з внутрішньоособистісним конфліктом, який вважається індикатором наявності кризового стану. Розглядаючи проблематику внутрішньоособистісної конфліктності, ми знов звертаємось до класичних праць психоаналітичного та гуманістичного напрямку А. Адлера, К. Левіна, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга.

Відомим є аналіз З. Фрейдом наявності конфлікту між свідомим та несвідомим, між біологічно-обумовленими потягами та соціально-культурними заборонами, що є сутністю внутрішньо суперечливої природи людського «Его».

А. Адлер вважав, що в результаті впливу несприятливих соціальних чинників, особливо у ранні роки життя, формується «комплекс неповноцінності», який людина намагається подолати. Важливим для аналізу є «соціальне почуття», що має у теорії А. Адлера соціобіологічну природу і є критерієм повноцінності психічного життя індивідуума. Недостатній рівень розвитку соціального почуття є кризовим і конфліктогенним за своєю суттю [4].

Е. Фромм аналізував внутрішньоособистісний конфлікт як «екзистенційну дихотомію», згідно якої у психіці людини закладений конфлікт двох начал: життя і смерті. У працях Е. Фромма представлені різноманітні форми деструктивної

поведінки людини, які вважаються спробою подолання внутрішньої суперечності між прагненням людини до свободи та почуттям власного безсилля у зв'язку з втратою захисту суспільства [4].

У теорії потреб А. Маслоу найвищою є потреба в самоактуалізації, тобто в реалізації потенцій, здібностей й талантів людини. Розрив між прагненням до самоактуалізації й реальним результатом лежить в основі внутрішньоособистісного конфлікту. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час відмовитися. З точки зору А. Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини, тобто в основі кризи ідентичності лежить блокада (депривація, фрустрація) базових потреб – потреб у безпеці, сталості і стабільності, розвитку та визнанні, цінності та самоповазі, почутті власної гідності, контроль над соціальним становищем.

З погляду К. Роджерса внутрішньоособистісним конфліктом є наявність дисонансу між реальною «Я»-концепцією особистості, яка формується у взаємодії з навколишнім світом, та ідеальним «Я» [15]. У теоретичній концепції особистості К. Роджерса основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке прирівнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості і досвіду. У ситуаціях, «коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, у нього потенційно може існувати та проявлятися тривожність і дезорганізація. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона має бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю неасимільованого досвіду» [15].

На значущість сенсу життя для людини звертав увагу В. Франкл, він підкреслював, що саме відсутність сенсу життя викликає у людини екзистенційний вакуум. Через розлад «духовного ядра» особистості, в якому мають бути локалізовані головні цінності людського існування, виникають

духовні проблеми людини. Внутрішньоособистісні конфлікти проявляються у так званих «ноогених неврозах» – у розладі внутрішньої структури особистості [18].

К. Левін у розробленій ним «теорії поля», спираючись на поняття «валентності», визначив внутрішньоособистісний конфлікт як ситуацію, в якій на індивіда одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини. В залежності від величини, спрямованості та позитивності-негативності діючих сил розглядаються різні види конфлікту: коли дві сили є позитивними, коли дві сили є негативними, коли дві сили є протилежно спрямованими та однаковими за величиною [6].

Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у дану проблему слід назвати О.М. Леонтєва, О.Р. Лурію, В.С. Мерліна, В.М. М'ясищева, С.Л. Рубінштейна та ін. О.М. Леонтєв у своїй концепції довів, що людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету у житті, не живе тільки одним мотивом – поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистісний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості [12].

Узагальнюючи, слід зауважити, що, по-перше, внутрішньоособистісний конфлікт можна вважати індикатором наявності у індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та реальним; по-друге, серед негативних наслідків внутрішньоособистісного конфлікту виділяють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищений рівень тривожності; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття неповноцінності й нікчемності; розлад життєвих цінностей; втрата сенсу життя.

Багато авторів торкалися питання щодо функцій ідентичності особистості, наприклад, К.В. Коростеліна доходить висновку, що реальна соціальна ідентичність має виконувати п'ять основних функцій для членів групи: 1. забезпечення самоповаги, 2. соціальний статус, 3. персональна безпека, 4. гарантування соціального захисту, 5. можливість для особистісного зростання [11];

с.78]. Можна помітити, що зміст цих функцій майже повністю відображає рівні ієрархії потреб у теорії А. Маслоу: від базових потреб людини до потреби у безпеці, належності до групи, соціальному статусі і повазі і, нарешті, забезпечення можливостей до особистісного зростання. Це підштовхує до думки, що у період кризи всі колишні ідентичності припиняють виконувати свої функції та виникає нагальна потреба у трансформації ідентифікаційної структури людини для забезпечення більш адекватного пристосування до змінених соціальних умов.

Прагнення людини до самореалізації приводить до активного пошуку виходу із кризи, завдяки чого, як один із варіантів її подолання, виникає націленість на зміну місця працевлаштування або міграційна готовність. Слід зазначити, що самореалізація тут розуміється широко – як самоздійснення людини взагалі, актуалізація всіх її основних потреб. Ми вважаємо досить вдалим застосування в якості пояснювальної моделі відомої ієрархії потреб А. Маслоу, яка побудована за наступним принципом – потреби більш високого рівня стають актуальними після задоволення потреб нижчих рівнів. Із цього можна зробити невтішний висновок – значна частина українців, зокрема тих, хто планує працевлаштування за кордоном або реально вже працює, не в змозі у своїй країні цілком задовольнити потреби 1-го рівня – базові, природні, нехтуючи навіть потребою у безпеці. За нашими даними (опитування студентів випускних курсів ВУЗів різних регіонів України) близько 90% студентів вважають цілком реальною небезпеку, що пов'язана з торгівлею людьми, з порушенням прав трудових мігрантів, особливо це стосується тих, хто потрапляє на роботу нелегально та відноситься до нерегульованого сектору міграції. Але реальні статистичні дані свідчать про те, що тільки від 2 до 4% українців знаходять собі роботу за кордоном на легальних підставах через агенції, що мають офіційне право на таку діяльність. Всі інші заробітчани потрапляють за кордон і працюють, не оформлюючи робочу візу і тому, перебуваючи у нелегальному статусі, складають групу ризику. Проте значна кількість українців, цілком усвідомлюючи такий стан

справ, намагається знайти роботу саме за кордоном, сподіваючись на більш високі, ніж в Україні, заробітки.

При цьому людина частіше влаштовується на роботу не за фахом, іноді значно знижуючи свій соціальний та професійний статус, тобто варто говорити про наявну кризу професійної ідентичності. Також у ситуації працевлаштування за кордоном відбувається розрив сімейних зв'язків, тому людина не може повноцінно виконувати соціальну роль батька або матері, чоловіка або дружини, що поступово призводить до руйнування родини. Цілком ймовірно, що неможливість матеріально забезпечити родину, створити повноцінні, гідні умови життя для своїх дітей вдома, в своїй країні викликає почуття «я поганий батько (або мати)», що свідчить про прояви кризи рольової (сімейної) ідентичності. Нарешті, слід відмітити існуюче у сучасному українському суспільстві протиріччя між підйомом національної самосвідомості, прагненням відбудувати свою незалежну країну та, одночасно, масштабною еміграцією українців за кордон, що свідчить, на жаль, про неможливість для багатьох людей побачити гідне майбутнє для себе і своїх дітей. Мабуть, процеси етнокультурної ідентифікації українців ще далеко не завершені.

Таким чином, на наш погляд, основними сферами самореалізації дорослої людини є професійна, сімейна, етнічна (соціокультурна). Ми припускаємо, що криза ідентичності може торкатися різних видів ідентичності, але не обов'язково в один момент задіяними будуть всі види ідентичності, одночасно один чи інший вид підпадає під вплив кризи найбільше. Прагнення до узгодження реального становища та ідеального уявлення про бажане майбутнє, тобто намагання знайти вихід із кризи ідентичності, призводить до формування міграційної готовності

Міграційна готовність – це психологічне новоутворення, що відноситься до проявів самоорганізації людини, яке у змістовному плані представляє собою установку на добровільну зміну місця проживання [9]. Міграційна готовність виникає у людини на основі протиріччя між її образом світу (який містить у собі оцінки місця проживання і бажаного майбутнього), з одного боку, і образом

(способом) життя, з іншого боку, які не відповідають один одному. Прагнення, яке складає сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим – це думки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабкоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликаються несприятливими параметрами життя у цьому регіоні або, навпаки, привабливими характеристиками іншого регіону.

Міграційна готовність – це явище кризового характеру, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості у самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Розуміння самореалізації є широким (самореалізація = форма життя людини). Депривація потреби у самореалізації є джерелом міграційної активності особистості (у даному випадку). Виникнення міграційної готовності розглядається як прояв самоорганізації психологічної системи у тих умовах, коли є те, що не влаштовує людину і вона прагне до нового. Людина у своєму світі не знаходить необхідних засобів для самореалізації або виявляє невідповідність даного світу собі.

Міграційна готовність визначає спрямованість специфічної міграційної активності, і забезпечує одночасно і стабільність, і рухливість психологічної системи людини в ситуації незадоволеності сьогоденням і виникнення прагнення змінити його. Тобто міграційна готовність є «зовнішнім проявом», об'єктивацією того факту, що людина стає на шлях подолання кризи ідентичності, здійснення своєї потреби у самореалізації.

Міграційна готовність має системну детермінацію [9]:

– запускаяча детермінація, яка полягає у несприятливих умовах життя людини (виникнення міграційної готовності обумовлено особливими змістовними утвореннями, що знецінюють колишні та породжують настроєність на нові види діяльності);

– власне причинна детермінація виникнення міграційної готовності особистості виявляється у спонуканнях, які обумовлюються розбіжністю між

потребою людини у самореалізації і усвідомленням обмеженості можливостей її задоволення там, де вона живе. Таким чином, зовнішні несприятливі умови життя, що перешкоджають самореалізації тільки запускають процес формування міграційної готовності, але справжньої причиною її виникнення є внутрішній конфлікт (внутрішньоособистісний) як усвідомлення суперечностей між власними потребами і можливостями.

– обумовлююча детермінація (позаситуативні умови, об'єктивні і суб'єктивні, які необхідні для виникнення міграційної поведінки) – визначається диспозиційними моментами (особистісними установками, схильністю до певних загальних способів реагування на життєві труднощі, смислами та цінностями особистості).

При аналізі міграційної готовності необхідно розглядати в єдиній системі загальні соціально-економічні та інші умови існування людини, що входять в «об'єктивну» частину її багатомірного світу (спосіб життя) і ціннісно-сміслові характеристики «суб'єктивної» складової багатомірного світу (образу світу), що спонукають людину прагнути до змін.

Криза ідентичності, яка проявляється через депривовану потребу в самореалізації, спонукає людину шукати шляхи і засоби для її подолання. Якщо можливості самореалізації обмежені соціально-економічною відсталістю, іншими несприятливими можливостями регіону, можна очікувати, що людина буде відчувати бажання залишити це місце, щоб потрапити до іншого, яке надає більше можливостей для самоздійснення. Включаються механізми пошукової активності, механізми мотивоутворення і цілеутворення, які визначають нове русло активності. Слід зазначити, що при цьому знецінюються умови і можливості самореалізації у своїй країні (що проявляється в низьких оцінках регіону проживання) і формування нового емоційно-установочного комплексу, що обумовлює спонукання до міграційної активності. Важливим є вплив референтної групи, засобів масової інформації, чуток, розповідей знайомих тощо на прийняття особистістю рішення щодо міграції, що призводить до низької оцінки праці в

Україні. Це стосується оцінок можливостей знайти роботу взагалі, можливостей знайти роботу за фахом, можливостей знайти таку роботу, де влаштуувала б зарплата; таку роботу, яка надавала б змогу розкрити свої здібності, самореалізуватися і т.ін. За даними проведеного нами анкетування, значна частина студентів (зауважимо, що це категорія осіб, яка ще реально не стикалася з проблемою пошуку роботи, і може лише уявити таку майбутню ситуацію) – 65,2% досить низько оцінює ймовірність знайти в Україні роботу «для душі». Формування такої установки може призвести до виникнення міграційної готовності.

Міграційна готовність є складним інтегральним утворенням, в якому можна виокремити три основних структурних блоки:

1) Когнітивні та емоційні компоненти загальної настроєності щодо зміни регіону проживання: усвідомлення конфлікту між вираженою або сильною потребою в самореалізації і недостатніми можливостями для цього в даному регіоні, незадоволеність умовами життя, негативний образ місця проживання та, навпаки, привабливий образ того місця, в яке людина прагне потрапити, уявлення про кращі можливості для самореалізації там.

2) Мотиваційний компонент: від виникнення перших думок про бажання і можливість міграції до чітко визначеного наміру поїхати.

2) Поведінковий компонент (планування практичної реалізації міграційної активності): людина точно знає конкретне місце, куди вона їде, знає засоби реалізації намірів (фінансове забезпечення переїзду і проживання на новому місці, джерела соціальної допомоги і т.ін.), має достатньо енергії та ентузіазму.

Показниками наявності загальної особистісної настроєності на міграцію можуть бути: певний ступінь інтенсивності потреби особистості у самореалізації, точніше, наявність суперечностей між рівнем потреби у самореалізації і можливостями задоволення потреби; певні параметри смисло-життєвих складових образу світу особистості; особливі характеристики загальної задоволеності (незадоволеності) життям; специфічне емоційно-ціннісне ставлення до регіону

проживання; наявність в образі бажаного майбутнього параметрів, що пов'язані з іншим привабливим регіоном проживання.

Висновки: Намір людини змінити місце проживання або працевлаштування обумовлюється усвідомленням протиріччя між прагненням до самореалізації (задоволення базових потреб всіх рівнів) та реальними можливостями у своїй країні, що переживається особистістю як криза ідентичності. Криза ідентичності (особистісної, професійної, сімейної, етнокультурної) лежить в основі формування міграційної готовності, що розуміється як складне, інтегральне утворення в єдності когнітивних, емоційних, мотиваційних та поведінкових компонентів.

1. Анцыферова Л.И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал, 1991. – Т. 12. N 1. – С. 23-31.
2. Блинова О.Є. Трудові мігранти: проблема етнічної толерантності / О.Є. Блинова // Психологічні перспективи. – Луцьк : РВД «Вежа» Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2008. – Вип. 11. – С. 3-8.
3. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф.Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – №3. – С.90-101.
4. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»)
5. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В.Б.Євтух. – К. : Стилос, 2000. – 236 с.
6. Зейгарник Б.В. Теория личности Курта Левина / Б.В. Зейгарник. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 118 с.
7. Зовнішні трудові міграції населення України / [за ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка]. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.

8. Зубенко А.С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А.С. Зубенко // Науковий вісник. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : 2004. – Вип. 16. – С. 31-36. – (Серія «Філософія»).
9. Ишмухаметов Р.Р. Депривация потребности в самореализации как фактор миграционной готовности личности : дисс. ...кандидата психол. наук: 19.00.01. / Ишмухаметов Руслан Радифович. – Чита, 2004. – 178 с.
10. Кон И.С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / Игорь Семенович Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 269-279.
11. Коростеліна К.В. Структура и динамика системы социальной идентичности: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.05. / Коростелина Карина Валентиновна. – Симферополь, 2003. – 458 с.
12. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.; – Т. 2. – 320 с.
13. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія / О.А.Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
14. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения / В.И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 230 с.
15. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс. – пер. с англ. Е.И. Исениной [общ. ред и предисл. Исениной Е.И.] – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
16. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Вып.5 : Стадии миграционного процесса : [Приложение к журналу «Миграция в России»]. – М., 2001. – 160 с.
17. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. – №6-7. – 2004. – С.261-264.

18. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева / Пер. Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии)
19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Г. Эриксон. – Пер. с англ. А.В.Толстых [общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.